

А. М. Чарнышова (Беларусь, Гомельскі дзяржаўны
універсітэт імя Ф. Скарыны)

ВАРЫЯНТНАСЦЬ І СІНАНІМІЯ НАЗВАЎ НЕВЕРБАЛЬНЫХ СРОДКАЎ ЗНОСІН У РАМАНАХ У. КАРАТКЕВІЧА

У нашых знешніх паводзінах праяўляецца тое многае, што адбываецца ўнутры нас. Толькі гэтыя праяўленні трэба ўмець распазнаць. За асобнымі, толькі ўяўнымі рухамі рук, вачэй можна ўбачыць настрой, жаданні, думкі нашага суб'едніка.

У паводзіны людзей аказваюцца заканамерна ўключаны іх эмоцыі. Гэтыя эмацыянальныя зносіны, якія суправаджаюць моўныя выказванні, утвараюць невербальны аспект абмену інфармацыяй – невербальную камунікацыю.

Невербальныя сродкі зносін як і любыя адзінкі мовы валодаюць разнастайнымі моўнымі катэгорыямі. Жэсты і міміка ў кантэксце мастацкага твора набываюць сваё арыгінальнае лексічнае значэнне, таксама сярод кінем сустрэкаюцца такія з'явы, як мнагазначнасць, сінанімія, варыянтнасць. Невербальныя сродкі ў мастацкім тэксце можна разглядаць як слова, словазлучэнне (як свабоднае, так і ўстойлівае (фразеалагічнае) ці сказ.

Таму, кінеммы нічым па структуры ці функцыях выкарыстання не адрозніваюцца ад адзінак мовы (слоў).

У раманах У. Караткевіча можна знайсці багаты фактычны матэрыял варыянтных і сінанімічных кінемных адзінак. Увогуле гэтыя лексічныя з'явы цікава разглядаць на матэрыяле мастацкіх твораў, бо кожная, кінемная адзінка з'яўляецца двухпланавай. З аднаго боку, кінеммы называюць пэўны фізічны рух, абазначаюць канкрэтнае фізічнае дзеянне (*заплюшчыць вочы* – закрыць павекамі вочы; *пакруціць галавой* – паматаць галавой з аднаго боку ў другі і г. д.). З другога боку, у адпаведным кантэксце яны перадаюць сімвалічнае, умоўнае значэнне (*заплюшчыць вочы* – выказаць згоду, адабрэнне; наўмысна не заўважыць што-небудзь; *пакруціць галавой* – выказаць нязгоду, неадабрэнне; выказаць ганьбу і інш.)

Такім чынам, змест кінеммы з'яўляецца семантычна двухпластовым, бо ў ёй спалучаюцца літаральнае і сімвалічнае значэнні. Гэта дае падставу сцвярджаць, што паравербальныя сродкі камунікацыі з'яўляюцца свайго роду знакамі. Як і іншыя

знакавыя сістэмы, кінемы-знакі валодаюць шэрагам фармальных, структурных уласцівасцей.

Кінемы могуць мець **варыянты** – адзінкі, падобныя па значэнні і структурным афармленні, якія могуць замяняць адна адну без істотных змен семантыкі і стылістыкі сказа. Як адзначае Н. Г. Слыхалава, “варыянамі кінем можна лічыць іх лексіка-граматычныя разнавіднасці, тоесныя па значэнні і ступені семантычнай спаенасці. Адрозненні варыянтаў кінем могуць быць большымі або меншымі, аднак яны не павінны парушаць тоеснасці кінемы як такавой” [5, с. 7].

Варыянты адной і той жа адзінкі выкарыстоўваюцца ў мастацкіх творах з неістотнымі зменамі і практычна не змяняюць склад лексем. Варыянтнасць невербальных сродкаў вызначаецца часцей за ўсё зменамі ў такіх марфемах, як прэфікс і суфікс, радзей у корані.

Прывядзем прыклады варыянтных адзінак: *З загонавых адзін падышоў да яго і нешта сказаў, і ў Кроера вышчарыліся зубы [3, с. 255] і “Хто такі?!” – спытаў Мсціслаў. — Ваўкалака! — ашчэрыўшы зубы, сказаў Кандрат. — Давайце дукаты ў худую суму, давайце княгіню – з сабою вазьму! [3, с. 149]; Алесь убачыў, як спалохана здрагануліся веі аканома [3, с. 358] і Алесь ішоў, калі раптам нешта неўсвядомленае прымусіла радасна задрыжаць яго веі. Ён усміхнуўся – перад яго ганкам стаялі ў святочных уборах Кагуты [3, с. 72]; і Сыпанулі насустрач людзі, хутчэй неслі дзяцей у дом, расхувалі. Алесь сустракаў гасцей. Алесь то паціскаў руку Франсу, то схіляўся да Майкі, то цалаваў маленькую Наталку [3, с. 241]; і Яна не адразу пазнала яго... Алесь схіліўся і пацалаваў ёй руку.*

— Я вельмі ўзрадаваны! — голас чамусьці асёкся. — Мы так даўно не бачыліся! [3, с. 344]; Даніла слухаў іх і бурчаў у ласкава-з’едлівыя, залацістыя тады яшчэ вусы [3, с. 18] і — Чаго вас туды прынесла, калі ворагі – тут, — буркнуў ваўкаваты Юльян Лапата [2, с. 79]; Манахі спачатку стралялі, а потым кінулі. Відаць было, як яны ўздымалі да неба рукі, стоячы на мурах [3, с. 172] і І ў адчай, разумеючы, што ўсё адно, што ў лепшым выпадку варта схопіць яго за буянства, Кірык зноў ускінуў да зор рукі і закрычаў: — Забіваюць Хрыста-а-а-а! [1, с. 90]; Скаціўшыся на самае ўзбярэжжа затокі, чырвоныя, пыльныя, яны малацілі адзін аднаго і раўлі [3, с. 18] і І ён разрыдаўся ў гэтых вузкіх руках, быццам сэрца яго рвалася на шматкі [3, с. 52]; Бацька паважна схіляе галоўку з падплогенымі на канцах валасамі, робіць рукой гасцінны

жэст і кажа: —Bonjour, monsieur [3, с. 84] і *Сыпанулі насустрач людзі, хутчэй неслі дзяцей у дом, расхутвалі. Алесь сустракаў гасцей. Алесь то паціскаў руку Франсу, то схіляўся да Майкі, то цалаваў маленькую Наталку* [3, с. 241].

Кінеммы тыпу *схапіцца за галаву – хапацца за галаву; халодныя вочы – халаднаватыя вочы; перасмыкнулася шчака – пасмыквалася шчака; уздрыгваў – дрыжаў; узняў вочы – прыўзняў вочы* з’яўляюцца варыянтамі ў раманах У. Караткевіча. Такая з’ява, як варыянтнасць, не вельмі распаўсюджаная ў разглядаемых намі творах, бо такія кінемныя адзінкі не нясуць дадатковай інфармацыі ці экспрэсіі, а выкарыстоўваюцца аўтарам часцей для таго, каб не ўжываць адну і тую ж кінему па некалькі разоў у тэксце (пазбегнуць таўталогіі), разнастаіць мову твора.

Іншая справа **сінанімія**. Сінонімы прадстаўляюць найменні, якія адрозніваюцца напісаннем, але маюць аднолькавую семантыку. Як адзначае Н. Г. Слыхалава, “сінанімія кінем ахоплівае сінанімію неаднародных саматычных адзінак, у якіх адно і тое ж значэнне, як правіла, узнікае на аснове абагульнення розных саматызмаў. У дадзеным выпадку прынцып узаемазамыняльнасці сінанімічных кінем прысутнічае на вузка семантычным узроўні, што дае нам права называць большасць дадзеных адзінак з адным прадметна –лагічным зместам” [5, с. 7].

Гэтыя адзінкі пашыраюць твор з пункту гледжання мастацкіх сродкаў і стылістычнага ўспрымання, робяць яго прачытанне цікавым.

Са шматлікіх слоў-сінонімаў, якія ёсць у мове, пісьменнік пры стварэнні мастацкага вобраза “выбірае” адно, але самае патрэбнае, якое найбольш дакладна перадае яго думку або малюе вобраз. Значэнне сінанімічных паравербальных сродкаў у мастацкім творы заключаецца і ў тым, што яны надаюць мове шматфарбнасць, большую выразнасць, робяць яе багатай на розныя адценні. Такія замены і пераўтварэнні і ствараюць асабісты аўтарскі стыль.

Сінанімічнасць паравербальных сродкаў зносін можа быць прадстаўлена ў межах адной тэматычнай групы: *Алесь анусціў галаву. Усё было скончана. Прыніжэнне няшчаснага Тромба завяршыла ўсё. Ён ненавідзеў гэтага чалавека... Але ў чым вінаваты Тромб?* [3, с. 188] або *Століч павесіў попельна-сіваю галаву. —Прабачце, – сказаў Андрэй. – Чаго ўжо там...* [4, с. 128],

або *Княжыч сумна схіліў галаву. Андрэй адчуў, што рыданні пашыраюць ягонае горла. —А потым куды?!* [4, с. 289]; *Стаміўся біць у гонг і толькі з дакорам пагойдваў галавою: —Дваране яшчэ называеца!* [3, с. 221], або —*А дзядзечкі, перавязіце. Ці ж нам пад кручай начаваць? Утонімся, дзеўкі, — разважліва сказаў Стафан. —Не ўтоніцца, хто вісець маець, — сказала ўдава. Няспрытны на язык Стафан толькі галавою пакруціў!* [3, с. 204], або *Раўбіч глядзеў на Загорскага. І Загорскі, асцерагаючы яго, адмоўна паківаў галавою* [3, с. 228], або —*Кава і хлеб, — сказаў ён. — Вада і хлеб. Кроў і хлеб.* —*Ну, гэтай дарогай мала каму дадзена ісці.* —*Кастусь упарта паматаў галавою* [3, с. 313], або —*Не верыш?!* *Хрыстос паматляў галавой. —Амаль не веру. Ходзяць і другія чуткі!* [1, с. 159], або *Тумаіш недаверліва круціў галавою. —Але ж вера...*

Вера, яна... Хрыстос раззлаваўся! [1, с. 202]; *Адно таксі слізганула паўз яго, і ён з нарастаючым адчаем пабачыў, як шафёр адмоўна пахітаў галавой. Праз два кварталы... — тая ж гісторыя* [4, с. 290]; *І, ужо ўстрывожаны, убачыў, што ў сябра дрыжаць вусны. —Ты чаго, Паўлюк?!* [3, с. 17] і *У яе трэсліся вусны. —Дваіняты! Князюхна, мілы!* [2, с. 158]; *З усмешкай праз слёзы зірнула яна на Алеся і раптам шырока расплюшчыла вочы: —Паніч! — і пацалавала ў лоб* [2, с. 159] або *Яна глянула на лёкая з іранічнай ухмылкай, бо той непаразумела глядзеў на Віялету, відавочна не ведаючы, што яму цяпер рабіць* [3, с. 88].

Сінанімія праяўляецца таксама паміж рознымі тэматычнымі групамі. Прыклады дадзеных сінанімічных адзінак разнастайныя і дастаткова пашыраныя ў раманах У. Караткевіча. Такія кінемы могуць выражаць:

развагу, роздум (*ссунуць бровы, пакусваць губы, моршчыць рот*): *Андрэй раптам спахмурнеў. Ссунуліся доўгія цёмныя бровы. —Што з табою, Андрэйка?!* [4, с. 167]; *Кастусь пакусваў па чарзе губы. І раптам зарагатаў. —Дурні вы...!* [2, с. 191]; —*К-куды там. Ён ля бога самога сядзіць. Карніла пакутна моршчыў рот. Як гэта было цяжка. Чаго хоча ад яго гэты? Тысячнік, урэшце, дадумаўся!* [1, с. 292]; **разгубленасць, непаразуменне** (*развесці рукамі, паціснуць плячыма*): *Лотр паціснуў плячыма. Паказаў на лысага Мірона Жарнакрута: —Ну, доўга не будзем тут языком мянціць!* [1, с. 95]; —*Іншай дарогі для мяне няма, — Алесь развёў рукамі. —Каб жа ж можна было хоць што-небудзь зрабіць!.. Не паўстанеш*

– будзеш жыць, як усе... Сумленне сраціш. А паўстанеш – таксама страшна|| [3, с. 315]; **павагу** (зняць шапку, пакланіцца, схіліцца): Старшы конюх, Зміцер, абпалены сонцам да таго, што скура лупілася на носе, як на маладой бульбе, зняў шапку перад панам. —Накрыйся, – сказаў бацька. – Ведаеш – не люблю|| [3, с. 57]; —Ну і добра. Заставайся тады ты замест яго. І на месца яго за стол сядзеш,|| – сказаў бацька. Кандраці пакланіўся: —І ён мне так сказаў... Сказаў, што шчаслівы быў бы, каб я мог замяніць яго...|| [3, с. 97]; **Кардынал з павагаю схіліўся перад Хрыстом**: —Ідзіце пакуль адны, пане наш... Я хутка таксама падымуся|| [2, с. 134]; **трывогу, нервоасць** (зубы калоцяцца, ноздры трапечуць, вусны дрыжаць): У Грынкевіча калаціліся зубы —Я кажу табе, чуеш... Я ведаю, з ёю нешта здарылася...|| [4, с. 290]; Я не паспеў стрымаць Андрэя. Ён ускочыў: ноздры трапечуць, вусны непаслухмяныя, белыя. А потым уся кроў у твар [4, с. 246]; **Аблічча Ірыны было бледнае, і вусны трохі дрыжалі**. —Што гэта?|| [4, с. 158] і інш.

Такім чынам, можна зрабіць наступныя высновы: з’явы сінанімічнасці і варыянтнасці ў мастацкім тэксце прызваны разнастаіць, а ў некаторых выпадках удакладніць мову пісьменніка. Аўтары ствараюць і выкарыстоўваюць такія моўныя адзінкі ў сваіх тэкстах для таго, каб пазбегнуць аднабаковасці і паўтаральнасці, зрабіць экспрэсіўным не толькі асобнае слова ці сказ, а і ўвесь твор.

Літаратура

1. Караткевіч, У. Выбраныя творы: у 2 т. / У. Караткевіч. – Мінск: Маст. літ., 1980. – Т. 2. Хрыстос прыямліўся ў Гародні (Евангелле ад Іуды): раман. – 400 с.
2. Караткевіч, У. Збор твораў: у 8 т. / У. Караткевіч. – Мінск: Маст. літ., 1989. – Т. 5. Каласы пад сярпом тваім: раман, кн. 2. – 527 с.
3. Караткевіч, У. Каласы пад сярпом тваім: раман. / У. Караткевіч. – Мінск: Юнацтва, 1981. – Кн. 1. – 381 с.
4. Караткевіч, У. Нельга забыць: раман / У. Караткевіч. – Мінск: Маст. літ., 1982. – 335 с.
5. Слыхалова, Н. Г. Соматические речения со значением эмоций в русском языке (на материале произведений Михаила Булгакова): автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02 / Н. Г. Слыхалова. – Минск: БГУ, 2002. – 20 с.